
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μυστρά

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

doi: [10.12681/dchae.371](https://doi.org/10.12681/dchae.371)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ Α. (2011). Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μυστρά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 101-118. <https://doi.org/10.12681/dchae.371>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μυστρά

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 101-118

ΑΘΗΝΑ 2003

ΟΙ ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Τα κύρια θέματα της έρευνάς μου με τίτλο «Η αρχιτεκτονική και η γλυπτική της Περιβλέπτου στον Μυστρά»¹ εστιάζονται σε τρεις τομείς που αφορούν: α) τη γλυπτική του μνημείου, β) τις οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος και γ) το χρόνο και τις συνθήκες ίδρυσης της Περιβλέπτου. Αναλυτικότερα:

1. Ως προς τη γλυπτική είχα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στη μονή έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί παλααιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά γλυπτά από τη βυζαντινή Λακεδαιμονία. Επίσης τεκμηριώθηκε ότι, κατά την περίοδο ανέγερσης της μονής, στον Μυστρά λειτουργούσε ένα βυζαντινό τοπικό εργαστήριο, στο οποίο θα πρέπει να κατασκευάστηκαν ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται σήμερα στο καθολικό και το μικρό παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής. Παράλληλα, ένα άλλο εργαστήριο εφάρμοζε δυτικούς τρόπους κατασκευής, λαξεύοντας αρχιτεκτονικά μέλη με συμφυή κοσμήματα. Από αυτό το συνεργείο προέρχεται μια άλλη ομάδα από τα αρχιτεκτονικά μέλη του καθολικού, με δυτική μορφολογία, όπως και αρχιτεκτονικά μέλη του παρεκκλησίου του Αγίου Παντελεήμονος και του πύργου (Εικ. 1).

2. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική, τεκμηριώθηκαν οι τρεις οικοδομικές φάσεις του καθολικού (Εικ. 2), που είναι σφηνωμένο στο βράχο. Στην πρώτη φάση υπήρχε είσοδος από τη δυτική πλευρά, στο διαμήκη άξονα του ναού². Στη νότια όψη είχε κατασκευαστεί τετραμερής τοξοστοιχία, προκειμένου να στηρίξει τη θολοδομία

μας τετραμερούς στοάς. Σύγχρονη είναι και η οικοδόμηση του παρεκκλησίου του Αγίου Παντελεήμονος.

Η δεύτερη φάση υπαγορεύθηκε κυρίως από τα προβλήματα υγρασίας που προξενούσε ο επικρεμάμενος βράχος πάνω από τη νότια είσοδο, λίγα χρόνια μετά την αρχική οικοδόμηση: φράχθηκε η δυτική κεντρική θύρα και κατασκευάστηκε το παρεκκλήσιο της Αγίας Αικατερίνης, το σχήμα του οποίου ακολουθεί τη διάταξη του βράχου. Η κατασκευή του παρεκκλησίου αυτού επέβαλε την ανοικοδόμηση της νότιας στοάς με ισχυρούς γωνιακούς πεσσούς και νέα τριμερή τοξοστοιχία.

Η τρίτη οικοδομική φάση έλαβε χώρα ένα χρόνο πριν από τη λήξη της Β' Βενετοκρατίας και αφορά ολόκληρο το μοναστήρι. Τότε (1714) η κεντρική είσοδος του μετατέθηκε, *διὰ ἐξόδου τοῦ Παναγιώτου Θηβαίου*, από την αρχική της θέση κοντά στον οχυρό πύργο, στο βορειοδυτικό σημείο του περιβόλου³. Ταυτόχρονα, στη θέση της νότιας τοξοστοιχίας κτίστηκε τοίχος. Ο χώρος αυτός καλύφθηκε από μονόριχτη ξύλινη στέγη, μετατράπηκε δηλαδή η στοά σε νάρθηκα, στο νότιο τοίχο του οποίου, δεξιά από την είσοδο, εντοιχίστηκε η γνωστή μαρμάρινη εικόνα του ένθρονου Χριστού⁴. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1763, διανοίχθηκε και δεύτερη είσοδος στο νότιο τοίχο του ναού για να διευκολυνθεί η πρόσβαση από το νάρθηκα στο καθολικό.

3. Σχετικά με το χρόνο και τις συνθήκες οικοδόμησης του μνημείου, υπογραμμίστηκε ότι έπρεπε να συνδεθούν άμεσα με το ζεύγος των πρώτων δεσποτών του Μυστρά,

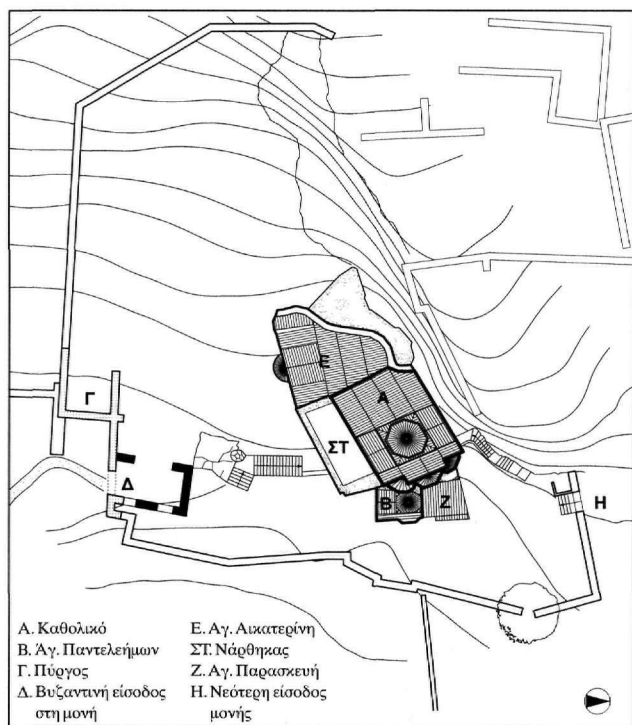
1. Aspasia Louvi, *L'architecture et la sculpture de la Perivleptos de Mistra* (thèse de doctorat de IIIe Cycle, Université de Paris I, Panthéon, Sorbonne), 1980, αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή (στο εξής: *Perivleptos*). Αναφορές στο παραπάνω πόνημα βλ. ενδεικτικά: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1993. St. Sinos, *Mistras, RbK*, Στουτγάρδη 1999, σσ. 380-518. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

2. Τα τοπογραφικά δεδομένα όχι μόνο δεν απαγορεύουν (πρβλ.

Sinos, *ό.π.*, σ. 434), αλλά αντίθετα εξηγούν, σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων τεκμηρίων (βλ. Louvi, *Perivleptos*, σσ. 82-92), γιατί η δυτική κεντρική θύρα, ελαφρώς μετατεθειμένη ως προς τον άξονα του ναού, ανήκε πράγματι στην πρώτη οικοδομική φάση και δεν είχε εξαρχής τη μορφή κόγχης.

3. Louvi, *Perivleptos*, σχέδ. 1.

4. Η εικόνα σήμερα βρίσκεται στο μικρό Μουσείο του Μυστρά. Βλ. *Ωρες Βυζαντίου*, Η πολιτεία του Μυστρά, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2001, σσ. 178-180, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 1. Μυστράς. Κάτοψη της μονής της Περιβλέπτου.

κυρίως όμως με την προσωπικότητα της φράγκισσας δέσποινας Ισαβέλλας de Lusignan από την Κύπρο.

Ο εντοπισμός των οικοσήμεων της Ισαβέλλας και η προσπάθεια σύνδεσής τους με τον όρθιο εραλδικό λέοντα που σώζεται στο μέτωπο της νότιας κεραίας του σταυρού στο ναό (Εικ. 6), καθώς και η καταγραφή όσων δυτικότερων διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχεί-

ων επαναλαμβάνονται με επιμονή στη μονή και στον πύργο, δεν άφηναν καμιά αμφιβολία για την προσπάθεια υπογράμμισης μιας δυτικής ταυτότητας του χώρου. Η ταυτότητα αυτή είναι αδύναμη μπροστά στις υψηλής πνευματικότητας και τέχνης κωνσταντινουπολίτικες τοιχογραφίες της μονής, που οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν, με βάση συγκριτικά στοιχεία, στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα⁵.

Στη μελέτη μου αποσυνδέονται οριστικά οι δεσπότες Μανουήλ και Ισαβέλλα από το ζεύγος των αρχόντων που απεικονίζεται στη θέση της θύρας (Εικ. 17-18), η οποία φράχθηκε κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού, γιατί οι απεικονιζόμενοι δεν φορούν δεσποτικό ένδυμα και δεν κρατούν το ομοίωμα της εκκλησίας στα χέρια τους. Το ζεύγος αυτό συνδέθηκε με τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού και ίσως με το πρόσωπο του αναφερόμενου στη σταυρόσχημη βυζαντινή επιγραφή *Λέοντος τοῦ Μαυρόπαππα*, η οποία επανατοποθετήθηκε, σε δεύτερη χρήση, στην είσοδο του μεταβυζαντινού νάρθηκα. Η έρευνα και αξιολόγηση του κύρους και της δράσης της οικογένειας Μαυρόπαππα κατά το 13ο, 14ο και 15ο αιώνα⁶ οδήγησε στην πολύ πιθανή αυτή ταύτιση.

Σήμερα επανέρχομαι με νεότερες παρατηρήσεις, σχετικές με τα προαναφερθέντα θέματα, οι οποίες ελπίζω ότι θα συμβάλουν στην εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων ως προς τη χρονολόγηση και τους κτήτορες του ναού. Οι νέες μάλιστα, ειδικές φωτογραφικές λήψεις «ύποπτων» περιοχών του μνημείου ανέδειξαν λεπτομέρειες που επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν παλαιότερες θέσεις μου για την Περιβλεπτο⁷.

Το σύνολο των πληροφοριών που παραδίδονται για την Isabelle de Lusignan από τους χρονικογράφους έχουν απασχολήσει επανειλημμένα την έρευνα⁸, η οποία

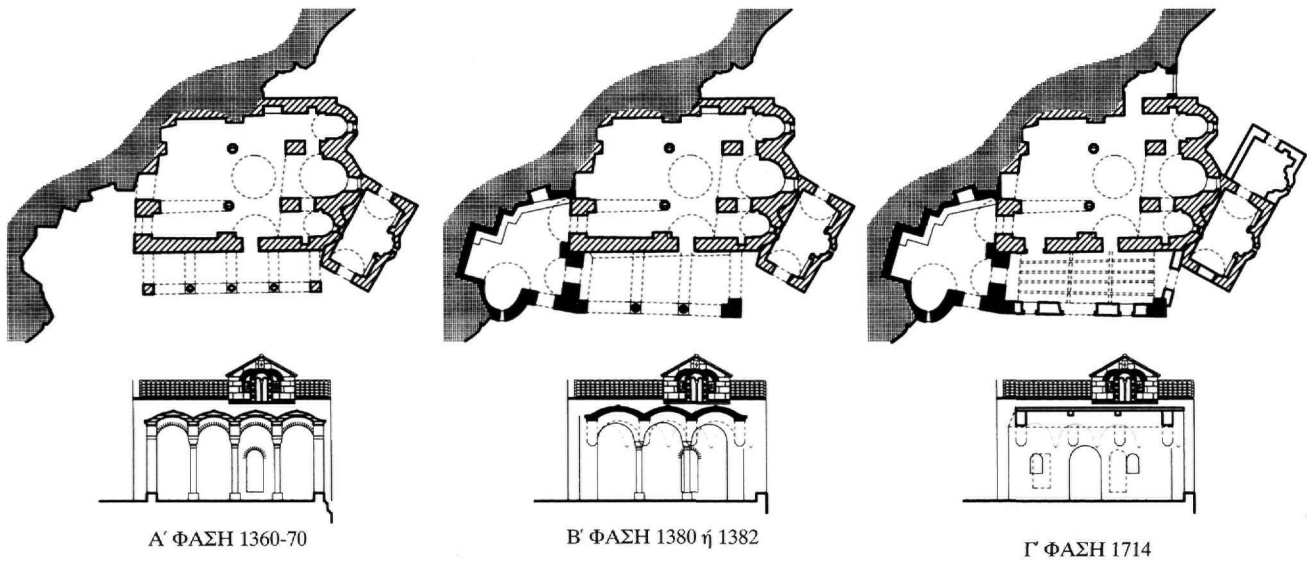
5. Ο Μ. Χατζηδάκης χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα, ο Α. Ευγγόπουλος μεταξύ 1375-1385 και η Ντούλα Μουρίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, ό.π., σ. 89. Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάγραμμα τής ιστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετά τήν Άλωσιον*, Αθήνα 1957, σ. 29-33. Ντούλα Μουρίκη, *Τέσσαρες μή μελετηθείσαι σσηναί τοῦ βίου τής Παναγίας εἰς Περιβλεπτον τοῦ Μυστρά*, *ΑΕ* 1968, Αρχαιολ. Χρον., σ. 1-6. Η ίδια, *Αἱ βιβλικά προεικονίσεις τής Παναγίας εἰς τόν τροῦλλον τής Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά*, *ΑΔ* 25 (1970), Μελέται, σ. 217-251, πίν. 72-93.

6. Louvi, *Peribleptos*, σ. 188-192. Στη μελέτη αξιοποιούνται οι αναφορές στο *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée, version française de la Chronique de Morée* (επιμ. J. Longon), Παρίσι 1911, σ. 807-827. MM, I, σ. 33. G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), σ. 123-124. D. Zakythinis, *Le Despotat grec de Morée* (édition

revue et augmentée par Chryssa Maltezou), *Varionum*, Λονδίνο 1975, II, σ. 223-225.

7. Ευχαριστώ θερμά την κ. Αιμιλία Μπακούρου, Προϊσταμένη της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την ευκαιρία που μου έδωσε να μιλήσω στη σειρά διαλέξεων «Ο Μυστράς και η Δύση» στα πλαίσια της έκθεσης «Ωρες Βυζαντίου», χρησιμοποιώντας πολλά από τα συμπεράσματα της διατριβής μου. Για την προετοιμασία της διάλεξης μου επέτρεψε την επαγγελματική φωτογράφιση λεπτομερειών του μνημείου, που υπήρξαν καθοριστικές για τη δημοσίευση του παρόντος άρθρου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης τον κ. Τίτο Παπαμαστοράκη, την κ. Νίχη Ετζέογλου και τον κ. Ηλία Αναγνωστάκη για τη σημαντική συμβολή τους στην άμεση δημοσίευση των συμπληρωματικών συμπερασμάτων που περιέχονται στο άρθρο αυτό.

8. D.A. Zakythinis, *Une princesse française à la cour de Mistra au XIV siècle*. Isabelle de Lusignan Cantacuzène, *REB* 49 (1936), σ. 62-76. St.

Εικ. 2. Μυστράς. Οι οικοδομικές φάσεις του καθολικού της Περιβλέπτου.

έχει αποσαφηνίσει τα θέματα των συγγενικών της δεσμών με το βασιλικό οίκο της Κύπρου (κόρη του βασιλιά της Μικρής Αρμενίας), καθώς και το ζήτημα του ονόματός της ως Ισαβέλλας, Μαρίας ή Μαργαρίτας. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η πιο αξιόπιστη πηγή για τη ζωή της Ισαβέλλας είναι ο σύγχρονός της χρονικογράφος Ιωάννης Dardel⁹, ερωμένος και εξομολογητής του πρώτου της εξαδέλφου Λέοντος, με τον οποίο η Ισαβέλλα διατηρούσε πολύ στενές σχέσεις καθ' όλη τη διάρκεια του τριακονταετούς βίου της στον Μυστρά¹⁰. Συνέπεια αυτής της στενής σχέσης ήταν η εξαιρετικά αποτελεσματική συνάντησή της στη Μεθώνη με το βασιλιά της Κύπρου και δεύτερο εξαδέλφό της Πέτρο Α', κατά τη διάρκεια του ταξιδιού επιστροφής του στην Κύπρο από τη Δύση. Κατά τη συνάντησή τους η Ισα-

βέλλα κατόρθωσε να πείσει το βασιλιά αφ' ενός να επιτρέψει στον εξαδέλφό της Λέοντα, που τον συνόδευε στο ταξίδι του, να παραμείνει στον Μυστρά και αφ' ετέρου να της παραχωρήσει ένα φέουδο στην Κύπρο, στην Αράδιππο, που θα της χρησίμευε ως καταφύγιο σε περίπτωση θανάτου του συζύγου της. Οι στενοί δεσμοί της Ισαβέλλας με την Κύπρο συνεχίστηκαν όταν, μετά τη δολοφονία του Πέτρου Α', προφασιζόμενη τη συμμετοχή της στην τελετή της στέψης του Πέτρου Β', παρέμεινε στο νησί για αρκετούς μήνες (1372-1373), προκειμένου να προασπίσει τα συμφέροντα και την εκεί παρουσία της. Η επιστροφή της μάλιστα στην Κύπρο μετά το θάνατο του Μανουήλ (1380) θεωρείται βέβαιη¹¹. Οι στενοί δεσμοί της με το νησί αλλά και με το δυτικό δόγμα δικαιολογούν ίσως την απόλυτη σιωπή των ελ-

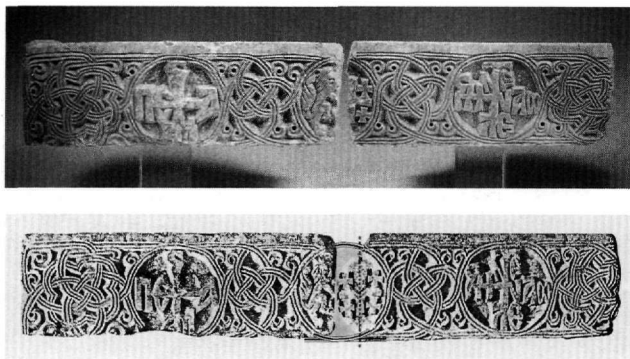
Binon, Guy d'Arménie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra, *AIPHOS* 5 (1937), σ. 125-142. Zakythinos, *Le Despotat*, ό.π., II, σ. 336.

9. Jean Dardel, *Chronique d'Arménie* στο *Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens* (επιμ. U. Robert), II, Παρίσι 1906. Κυρίως βλ. Binon, Guy d'Arménie, ό.π., σ. 132.

10. Ο Λέων ήταν πρώτος εξαδέλφος της Ισαβέλλας, γιος του Ιωάννη de Lusignan, αδελφού του πατέρα της Guy. Διατηρώντας έναν ιδιαίτερο δεσμό με την εξαδέλφη του, συνδέθηκε με πολλά σημαντικά γεγονότα της ζωής της καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της στο Μυστρά. Έγινε για εννέα μήνες βασιλιάς της Μικρής Αρμενίας ως Λέων Ε' (1374-1375) και μετά από μια εξαιρετικά περιπετειώδη ζωή πέθανε στο Παρίσι το 1393. Ετάφη στη μονή των Célestins, κοντά στο Palais de Tournelles, που του είχε παραχωρήσει ο βασιλιάς Κάρολος

ΣΤ της Γαλλίας. Κατά τη διάρκεια των καταστροφών της γαλλικής επανάστασης η ταφική πλάκα με το ομοίωμα του Λέοντος διεσώθη κατά τύχη και βρέσκεται στη βασιλική του Saint Denis στο Παρίσι, μεταξύ των τάφων των βασιλέων της Γαλλίας. Βλ. A. Erlande-Branderburg, Les rois, la sculpture et la mort, *Archives départementales de la Seine Saint Denis. Bulletin* 5, novembre 1976, σ. 27-28. Cl. Mutafian, Un poitevin roi d'Arménie, *Notre Histoire* 92 (1992), σ. 39-43.

11. Zakythinos, Une princesse, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 72. Binon, Guy d'Arménie, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 141. Εκτός από την τεμμηριωμένη παρουσία της Ισαβέλλας το 1382 στη Ρόδο, πρόσφατες έρευνες αναφέρονται στην παρουσία της το 1390 στον Χάνδακα. Βλ. Maria Constantoudaki-Kitromilides, Joyaux de la cour imperiale byzantine déposés à Candie : un document inédit tiré des Archives de Venise, *XXe CIEB, Pré-Actes, III. Communications libres*, Παρίσι 2001, σ. 445.

Εικ. 3-4. Ανάγλυφο με το μονόγραμμα Ζαμπέα ντε Λεζηνάω και το οικοσύμμο των Lusignan, και φωτοαναστατική αναπαράσταση του δακτυλίου με το οικοσύμμο.

ληνικών πηγών γι' αυτή, σε αντίθεση με τα *Κυπριακά Χρονικά*¹². Κανένα εγκώμιο ή αναφορά δεν υπάρχει ή διασώζεται για την Ισαβέλλα-Μαρία-Μαργαρίτα, αντίθετα με ό,τι συνέβη στη συνέχεια για όλες τις φράγκισσες πριγκίπισσες, συζύγους των δεσποτών του Μυστρά, που ακολούθησαν. Αυτό βεβαίως δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απλή σύμπτωση για την πριγκίπισσα και δέσποινα με τον τεκμηριωμένο δυναμισμό και την ισχυρή προσωπικότητα, η οποία συνέβαλε τα μέγιστα στο καλό κλίμα που ο Μανουήλ Καντακουζηνός πέτυχε ανάμεσα στο δεσποτάτο του Μορέως και το πριγκιπάτο της Αχαΐας, αλλά και στις καλές σχέσεις της αυτοκρατορίας με το φραγκικό βασίλειο της Κύπρου¹³.

Είναι γεγονός ότι η Ισαβέλλα άλλαξε το όνομά της σε Μαρία¹⁴ αρκετά χρόνια μετά το γάμο της με τον Μανουήλ. Διαφορετικά δεν δικαιολογείται η επιγραφή με

Εικ. 5. Η πλάκα με τους όρθιους λέοντες που κρατούν τη σταυροειδή επιγραφή της Περιβλέπτου, εντοιχισμένη στην είσοδο της μονής.

το λατινικό της όνομα, λαξευμένη κατά τεκμήριο από εργαστήριο του Μυστρά και σχετιζόμενη άμεσα με την Περιβλέπτο. Η επιγραφή, που βρέθηκε σε δύο τεμάχια, με εξελληνισμένο το λατινικό της όνομα *Ζαμπέα ντε Λεζηνάω*, διασώζει και το οικοσύμμό της (Εικ. 3-4), με το λέοντα και το σταυρό της Ιερουσαλήμ, στα διάχωρα του οποίου υπάρχουν τέσσερις μικροί σταυροί¹⁵. Παρουσιάζει αξιοσημείωτη τεχνοτροπική, κατασκευαστική και μορφολογική συγγένεια με τη σταυρόσχημη επιγραφή στην είσοδο της Περιβλέπτου (Εικ. 5), με το εραλδικό liontari, στη νότια όψη του ναού (Εικ. 6), αλλά και με την πρόσφατα δημοσιευθείσα σταυρόσχημη επιγραφή με συντομογραφία του ονόματος *Ίγνατίου*, την οποία περισυνέλεξε από την Περιβλέπτο το 1890 ο Λαμπάκης (ΧΑΕ 354, Τ 198)¹⁶, που επιτρέπουν το συσχετισμό των τριών αναγλύφων.

12. Zakythinos, *Une princesse*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 68-69 και 72-76. Binon, *Guy d'Arménie*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 133-134. Εκτός από τον Dardel που την αναφέρει με το αρχικό της όνομα, όλοι οι μεταγενέστεροι χρονικογράφοι των *Κυπριακών Χρονικών* (Μαχαϊράς, Amadi, Stambaldi, Bustron) την αναφέρουν με το όνομα Μαρία ή Μαργαρίτα, βλ. Zakythinos, ό.π., σ. 64-72. Βλ. και *PLP* 6, Βιέννη 1983, αριθ. 15057, σ. 200-201.

13. Zakythinos, *Le Despotat* (υποσημ. 6), II, σ. 106-113. Ο ίδιος, *Une princesse*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 67-68. Binon, *Guy d'Arménie*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 138-139.

14. Η Ισαβέλλα αναφέρεται ως Μαρία στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο, που φέρει τη χρονολογία 1374/5, Zakythinos, *Une princesse*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 62-63. Για την αλλαγή του ονόματος βλ. επίσης Binon, *Guy d'Arménie*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 134-137. S. Runciman, *Μυστράς*, Αθήνα 1986, σ. 62.

15. Το ανάγλυφο εκτίθεται στο Μουσείο του Μυστρά. Βλ. Η πολι-

τεία του Μυστρά, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 183-184, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. Το ανάγλυφο, φυλαγμένο έκτοτε στις αποθήκες της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, έγινε γνωστό μετά τη δημοσίευσή του στον κατάλογο των βυζαντινών γλυπτών του Μουσείου (βλ. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, αριθ. 295, σ. 209) και εξετέθη το 2002 στην έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου με θέμα «1884-1930: Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο». Ο τρόπος κατασκευής του αναγλύφου της επιγραφής, η σταυροειδής σύνθεση της συντομογραφίας του ονόματος και οι μορφολογικές λεπτομέρειες με τους αστραγάλους στα κάθετα στοιχεία των γραμμάτων δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι οι σταυρόσχημες επιδεδόγλυφες, εγγεγραμμένες σε κύκλο συντομογραφίες είναι δουλεμένες από το ίδιο εργαστήριο. Συγχρόνως, η γενική κτητική της επιγραφής του Ιγνατίου θα πρέπει να έχει σχέση με την οικοδόμησή και

Εικ. 6. Μέτωπο της νότιας κεραίας του σταυρού. Εκατέρωθεν του δίλοβου παραθύρου ανάγλυφες πλάκες με το οικόσημο των Lusignan.

Η καταφανώς ηθελημένη απολάξευση του θέματος στο αντίστοιχο με τον εραλδικό λέοντα ανάγλυφο, στην άλλη πλευρά του δίλοβου παραθύρου της νότιας κεραίας του σταυρού (Εικ. 6), είχε ενισχύσει την υπόθεση ότι από αυτή την πλάκα ίσως είχε απολαξευθεί ο σταυρός της Ιερουσαλήμ με τους τέσσερις σταυρούς στα διάχωρα, που θα συμπλήρωνε ενδεχομένως το χωρισμένο σε δύο πλάκες οικόσημο της Ισαβέλλας, όπως συχνά συμβαίνει και σε ορισμένα νομίσματα των Lusignan της Κύπρου, όπου εικονίζεται στη μία πλευρά ο λέων με το

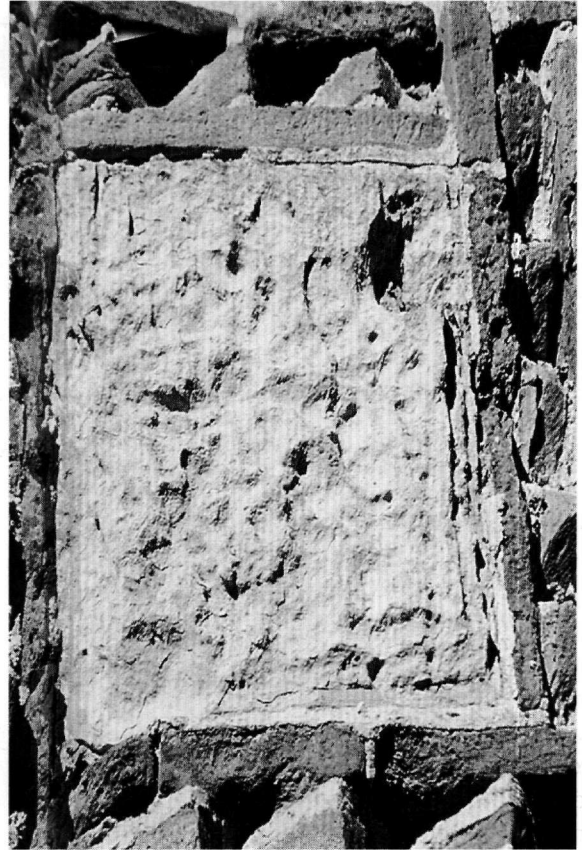
στέμμα και στην άλλη ο σταυρός της Ιερουσαλήμ. Δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί όμως το ενδεχόμενο να έχει αφαιρεθεί από την απολαξευμένη πλάκα ολόκληρο το οικόσημο των Lusignan με τη γνωστή σύνθετη μορφή (λέων με σταυρό)¹⁷ ή και οποιοδήποτε άλλο θέμα. Στην περίπτωση αυτή το εραλδικό λιοντάρι που σώζεται θα μπορούσε ενδεχομένως να συσχετιστεί με τον Μανουήλ Καντακουζηνό¹⁸. Η προσεκτική όμως εξέταση, μετά την ειδική φωτογράφιση και των δύο πλακών που πραγματοποιήθηκε πρόσφατα, δεν αφήνει καμιά

τα πρώτα έτη λειτουργίας της μονής. Ωστόσο, από την έως τώρα έρευνα δεν έχει προκύψει η ταύτιση του συγκεκριμένου προσώπου στην περιοχή της Λακεδαιμόνος. Το όνομα Ιγνάτιος απαντάται στο λατινοκρατούμενο τμήμα της Πελοποννήσου ως επίσκοπος Παμφύλων και μετέπειτα Πατρών το 1366-1374 (βλ. G. Fedalto, *Hierarchia ecclesiastica orientalis*, Padova 1988, 46.51.2. J. Darrouzès, *Le Patriarcat byzantin, I: Les registes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les Actes des Patriarches, V: Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, αριθ. 2516, 2658 και VI: *Les registes de 1377 à 1410*, Πα-

ρίσι 1979, αριθ. 2861). Ιγνάτιος επίσης ονομάζεται ο πατριάρχης Αντιοχείας (1341-1363), ο οποίος είναι αρμένιος και έχει άμεση σχέση με τους Lusignan της Κύπρου, βλ. *PLP*, αριθ. 8073, σ. 104.

17. G. Schlumberger, *La numismatique de l'Orient latin*, Graz 1945, πίν. VI.17, 19, 23, 26, πίν. XI.17 και πίν. XII.33. Maria Iacovou, *Monnaies de Chypre d'Evelthon à Marc Antonio Bragadino*, Λευκωσία 1994, σ. 66:14 και πίν. XIII.16.

18. D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, Washington, D.C. 1968, σ. XII-XVI.

Εικ. 7-8. Μέτωπο της νότιας κεραίας του σταυρού. Οι πλάκες με το οικόσημο των Lusignan. Αριστερά ο εραλδικός όρθιος λέων και δεξιά η πλάκα, από την οποία έχει απολαξενθεί το θέμα που τη διακοσμούσε.

αμφιβολία ότι δεν έχει απλώς απολαξενθεί συστηματικά από τη μία πλάκα ολόκληρο το διακοσμητικό θέμα της, ίχνη της οποίας επιτρέπουν ίσως την υπόθεση ότι το κεντρικό θέμα ήταν πράγματι σταυρός (Εικ. 8), αλλά έχουν με επιμέλεια απολαξενθεί και τμήματα από την πλάκα στην οποία εικονίζεται το λιοντάρι (Εικ. 7): από το κεφάλι του έχει αφαιρεθεί το στέμμα, ωστόσο στην πρόσφατη φωτογραφία διακρίνεται σαφώς το πάνω τμήμα των σφηνοειδών απολήξεων του στέμματος. Έχουν αφαιρεθεί επίσης ένα κόσμημα στην πάνω δεξιά γωνία της πλάκας και τμήμα της χαίτης του λιονταριού. Αξιοσημείωτη είναι η λεπτομέρεια ότι το εραλδικό λιοντάρι κρατεί ένα όρθιο σπαθί. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ ότι και σε ένα άλλο σημείο του ναού, στην πλάκα της κεντρικής αφίδας του Ιερού, έγινε ηθελημένη απολάξευση του θέματος που την κοσμούσε (Εικ. 20 και 21).

Με δεδομένο πλέον ότι στη μία πλευρά ο εραλδικός λέ-

ων μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο φέρει στέμμα, κρατεί γυμνό σπαθί και κοιτάζει δεξιά (και όχι αριστερά, όπως συνήθως στα οικόσημα), θα πρέπει να εξετάσουμε αν η συγκεκριμένη παράσταση έχει μεγαλύτερη σχέση με το οικόσημο των Καντακουζηνών παρά με των Lusignan. Είναι σαφές ότι το πρόβλημα της βυζαντινής εραλδικής παραμένει ανοιχτό, ακόμη και αν πρόκειται για εμβλήματα που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε επιγαμίες ή και στις στενές, μερικές φορές, σχέσεις των Βυζαντινών με τους Δυτικούς¹⁹. Δεν γνωρίζουμε συνδυασμό των οικόσημων των Lusignan στην Κύπρο με το όρθιο εραλδι-

19. Dan Cernovodeanu, Contribution à l'étude de l'héraldique byzantine et postbyzantine, *JOB* 32.2 (1982), σ. 409-422, όπου και η πλήρης βιβλιογραφία.

κό λιοντάρι να κρατεί γυμνό σπαθί²⁰. Αντίθετα, ανάμεσα στις γνωστές παραστάσεις του οικοσήμεου των Καντακουζηνών με το λέοντα, σε μερικές περιπτώσεις ο λέων φέρει στέμμα και κρατεί σπαθί²¹ και σε άλλες φέρει μόνο στέμμα χωρίς το σπαθί²². Όλες όμως αυτές οι παραλλαγές του οικοσήμεου των Καντακουζηνών χρονολογούνται από τις αρχές του 15ου αιώνα.

Οι παλαιότερες γνωστές απεικονίσεις οικοσήμεου των Καντακουζηνών – αν όντως μπορεί να γίνει λόγος για οικοσήμεο και εραλδική στο Βυζάντιο – είναι οι δύο που έχουν καταγραφεί στον Μυστρά από τον αββά Fourmont και έχουν σχέση με τον Μανουήλ Δεσπότη Καντακουζηνό²³. Στην πρώτη ο λέων εικονίζεται χωρίς στέμμα και ξίφος (Εικ. 9). Όσο και αν η αξιοπιστία του Fourmont αμφισβητηθεί, η επιγραφή *ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΔΕΣΠΟΤΗΣ* μαζί με τα μονογράμματα *Παλ(αιολόγος) - Κ(αντα)κ(ου)ζ(η)ν(ός)*, που πλαισιώνουν το λέοντα, δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι ο περιηγητής δεν εφήυρε το συνδυασμό, αλλά όντως στην Πάνω Πόλη συνάντησε κάποια κρήνη με το εικονιζόμενο θέμα, που το απέδωσε σχεδιαστικά πιθανώς εξωραϊσμένο. Το συγκεκριμένο συνδυασμό των μονογραμμάτων με τα δύο ονόματα ξαναβρίσκουμε στις δύο ταφικές πλάκες ψευδοσαρκοφάγων, που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο του Μυστρά²⁴. Στη δεύτερη αναφορά του αββά Fourmont, σύμφωνα με τον Millet, παραδίδονται ένας γρύπας και ένας λέων, των οποίων την ακριβή απεικόνιση δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Η συγκεκριμένη απεικόνιση έχει εντοπισθεί «σε μια εκκλησία» και συνοδεύεται από τα σταυρόσημα μονογράμματα *Μ(α)ν(ου)ήλ Κ(α)ν(τα)κ(ου)ζ(η)ν(ός)*, *Δ(ε)σπ(ό)τ(ης) Παλ(αιολόγος)*²⁵, των οποίων ανάλογα εντοπίζονται στον ίασπι της μονής

Εικ. 9. Σχέδιο του αββά Fourmont με τα μονογράμματα και το οικοσήμεο του Μανουήλ Καντακουζηνού (Παρίσι, B.N., suppl. Gr. 230 (net)).

Βατοπεδίου, που κοσμεύεται και από εραλδικό γρύπα²⁶. Η χρήση των οικοσήμεων από τους Βυζαντινούς προέρχεται από την επαφή τους με τη Δύση²⁷. Παρά τη χρήση

20. Άραγε ο οποίος συσχετισμός με το Τάγμα του Ξίφους, που δημιουργεί και οργανώνει ο ευεργέτης της Ισαβέλλας βασιλιάς της Κύπρου και δεύτερος εξάδελφός της, Πέτρος Α΄ de Lusignan, πρέπει να αποκλεισθεί; Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι σε αυτή την περίπτωση το ξίφος προστίθεται στην άκρη των οικοσήμεων των Lusignan. Βλ. Νάσα Χριστοφίδου, Το Τάγμα του Ξίφους, *Η Κύπρος και οι Στανροφορίες*, Λευκωσία 1995, σ. 143-158.

21. Nicol, *Kantakouzenos* (υποσημ. 18), σ. XIII, XIV. X. Μπούρας, Τό επίτιμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη βασιλική του Άγιου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ΄* (1973), σ. 9, 25-26, όπου το λιοντάρι κρατεί δόρυ αντί για ξίφος.

22. N. Firath, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique de l'Istanbul*, Παρίσι 1990, σ. 41, αριθ. 78, πίν. 29.

23. Millet, *Inscriptions byzantines*, ό.π. (υποσημ. 6), αριθ. XLI και XLII, σ. 146.

24. Η Πολιτεία του Μυστρά, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 180-182.

25. Millet, *Inscriptions byzantines*, ό.π. (υποσημ. 6), αριθ. XLII, σ. 146.

26. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos*, Παρίσι 1904, σ. 23. Κάτια Λοβέρδου-Τοιγαρίδα, Βυζαντινή μικροτεχνία, *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - ιστορία - τέχνη*, Β΄, Άγιον Όρος 1996, σ. 475-477. Ε. Λάμπερτς, Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της, στο ίδιο, σ. 562-574. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997², σ. 334-335. Διακοσμητικά θέματα πιστεύω ότι είναι οι λέοντες, ο δράκοντας και ο δικέφαλος αετός και στο επίτιτλο του ευαγγελίου του Καντακουζηνού. Δεν γνωρίζω πού στηρίζει την άποψή του ο Λάμπερτς (ό.π., σ. 674, σημ. 51), ότι ο λέων είναι έμβλημα των Παλαιολόγων και ότι ο δράκοντας είναι έμβλημα των Καντακουζηνών, με βάση τον ίασπι και την ορειχάλκινη θύρα της μονής Βατοπεδίου.

27. A.V. Solovjev, *Les emblèmes heraldiques de Byzance et les Slaves, SemKond VII* (1935), σ. 119-164. Nicol, *Kantakouzenos* (υποσημ. 18), σ. XIV.

εμβλημάτων από τους Βυζαντινούς, όπως ήδη αναφέρθηκε, τουλάχιστον για το 14ο αιώνα δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για βυζαντινά οικόσημα. Στις πρόσφατες μελέτες τους οι ειδικοί περί το θέμα ουδέν αναφέρουν, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι “the use of heraldic insignia as a symbolic representation of families did not develop in Byzantium”²⁸. Θα πρέπει να προστεθεί ότι στις σπάνιες περιπτώσεις όπου απαντάται η χρήση τους, η εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων, παγιωμένων στη Δύση, δεν έχει εδραιωθεί στο Βυζάντιο και μάλιστα στην περίοδο αυτή, με αποτέλεσμα δευτερεύοντα εραλδικά στοιχεία να αναμειγνύονται ελεύθερα²⁹. Επομένως, ακόμη και αν δεχθούμε ότι πρόκειται για το οικόσημο του Μανουήλ Καντακουζηνού, αυτό θα πρέπει να συνδεθεί με τη φράγκισσα δέσποινα και το δικό της οικόσημο, στο οποίο εικονίζεται ο λέων σε συνδυασμό με το σταυρό της Ιερουσαλήμ και τέσσερις σταυρούς στα διάχωρα που δημιουργεί.

Εκτός από τις παραστάσεις του λέοντα που προαναφέρθηκαν, καθώς και του μονογράμματος της Ισαβέλλας, θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι και το οικόσημο με τον όρθιο λέοντα, που έχει καταγραφεί από τον Α. Bon στη χρονολογημένη το 1358 ταφική πλάκα με λατινική επιγραφή, αναμφισβήτητα πλέον ταυτίζεται με τη συγκεκριμένη παρουσία μελών της οικογένειας των Lusignan τη συγκεκριμένη περίοδο στο δυτικό πριγκιπάτο της Αχαΐας³⁰.

Το στέμμα στο ανάγλυφο της Περιβλέπτου απολαξέυθηκε αργότερα, για να πάψει ο λέων να συμβολίζει την εξουσία των συγκεκριμένων δεσποτών του Μυστρά. Χωρίς το στέμμα ο λέων προσλαμβάνει διακοσμητικό χαρακτήρα, όπως στο ανάγλυφο όπου δύο λέοντες κρατούν το σταυροειδές μονόγραμμα της Περιβλέπτου στην εντοιχισμένη πλάκα στη σημερινή είσοδο της μονής (Εικ. 5). Όσο για την απολάξευση του θέματος της αντίστοιχης πλάκας στην άλλη πλευρά του δίλοβου παραθύρου, καθώς και της πλάκας στο ανατολικό μέτωπο (Εικ. 21), δεν θα ήταν υπερβολικό να υποθέσει κανείς

ότι το θέμα που αφαιρέθηκε θα πρέπει να είχε σχέση με το οικόσημο των Lusignan. Στην περίπτωση που το κεντρικό θέμα της απολαξευμένης διακόσμησης στην πλάκα του δίλοβου παραθύρου ήταν όντως σταυρός, θα πρέπει να δεχθούμε ότι εκατέρωθεν του νότιου δίλοβου παραθύρου απεικονίζονταν το οικόσημο των Lusignan σε σχέση ίσως με το Τάγμα του Ξίφους (βλ. υποσημ. 20). Οι ηθελημένες αυτές απολαξέψεις θα πρέπει να συσχετιστούν κατά τη γνώμη μου και με τα νέα δεδομένα, που προκύπτουν από τον εντοπισμό δύο στρωμάτων τοιχογραφιών (βλ. παρακάτω).

Η απολάξευση των θεμάτων από τα σημεία που προαναφέρθηκαν δεν σχετίζεται με τα υπόλοιπα διακοσμητικά δυτικά στοιχεία που εντοπίζονται στην Περιβλέπτο. Η επίμονη επανάληψη του θέματος των κρινανθέμων στο μνημείο³¹ (Εικ. 11), που διατηρήθηκαν έως τις ημέρες μας, καταδεικνύει ότι κύριο μέλημα κατά τις επεμβάσεις ήταν η απάλειψη του οικοσήμου ή των συγκεκριμένων εμβλημάτων που παρέπεμπαν στους κτήτορες και όχι όλων των φράγκικων διακοσμητικών στοιχείων και εμβλημάτων, που ίσως επιδέχονταν και άλλες αναγνώσεις ή ξεχάστηκαν εύκολα. Γεγονός είναι ότι στην Περιβλέπτο η συγκέντρωση των δυτικών διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων που συνυπάρχουν με τα βυζαντινά γίνεται με ένα μοναδικό τρόπο και σε τέτοιο βαθμό που ανάλογό του δεν υπάρχει σε κανένα άλλο μνημείο του Μυστρά. Ο πύργος της μονής (Εικ. 10) παρουσιάζει πρωτόγνωρες για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική μορφολογικές ιδιαιτερότητες: τα δυτικότροπα οξυκόρυφα τόξα, οι επάλξεις, τα τρίφυλλα ανοίγματα και το *occulum*, καθώς και οι καθαρά δυτικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες με συμφυή κοσμήματα, συνυπάρχουν με τη βυζαντινή πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, τις οδοντωτές ταινίες και τα διακοσμητικά φιαλοστόμια. Η τελική εικόνα πάντως παραπέμπει περισσότερο σε δυτικά πρότυπα της ρωμανογοθτικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής³².

Η συνύπαρξη αυτών των στοιχείων επεκτείνεται εκτός

28. A. Kazhdan, Coats of Arms, *ODB* 1999, σ. 472-473, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

29. Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Κατάλογος των θυρών της Ρόδου, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995), Μελέτες, σ. 212.

30. Βλ. Α. Bon, Pierres inscrites et armoriées de la Morée franque, *ΔΧΑΕ Δ'* (1966), σ. 89-102, όπου και όλες οι προηγούμενες δημοσιεύσεις της επιγραφής. *PLP* 6, σ. 200-201.

31. Louvi, *Perivleptos*, σ. 145-152: Π, πίν. CIX-CXVI.

32. Μερικές δεκαετίες αργότερα τα δυτικά διακοσμητικά στοιχεία

του οχρωματικού πύργου της Περιβλέπτου θα αντιγραφούν στον πύργο του καμπαναριού της Παντάνασσας, όπου τα τρίφυλλα ανοίγματα δεν κατασκευάζονται, αλλά ζωγραφίζονται. Σε κάθε περίπτωση, τα θέματα αυτά συνδυάζονται σε μια προσπάθεια απόδοσης δυτικότροπης μορφολογίας και στον πύργο της Παντάνασσας, με τα οξυκόρυφα τόξα, τα ακροπυργώματα (*pignons*) και τους τρίφυλλους ζωγραφισμένους ρόδακες, που συνυπάρχουν με την κατά τα λοιπά βυζαντινή κατασκευή του πύργου.

Εικ. 10. Ο πύργος της Περιβλέπτου.

του πύργου και στο καθολικό της Περιβλέπτου. Η αψίδα του Ιερού έχει πλινθοπερικλειστη τοιχοποιία κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Ένα κρινάνθεμο και δύο ρόδακες στην κεντρική κόγχη όμως έχουν κατασκευαστεί με το δυτικό τρόπο, δηλαδή είναι συμφυή στους δόμους της τοιχοποιίας (Εικ. 11). Η ποιότητα κατασκευής αυτών των κοσμημάτων, τη συγκεκριμένη περίοδο, μαρτυρεί ότι δεν έχουν λαξευθεί από βυζαντινούς τεχνίτες. Είναι εντυπωσιακή η διαπίστωση ότι το δυτικής προέλευσης θέμα του κρινανθέμου επαναλαμβάνεται με επιμονή και στο εσωτερικό της εκκλησίας, στα θραυσμένα γλυπτά τμήματα επιστυλίου, που ανήκε μάλλον

Εικ. 11. Κρινάνθεμο και ρόδακες στην κεντρική κόγχη του Ιερού της Περιβλέπτου.

σε τέμπλο, αλλά και των επικράνων των παραστάδων (βόρειας και νότιας), εδώ όμως σαφώς έχουν γίνει από βυζαντινούς τεχνίτες (Εικ. 13).

Το κρινάνθεμο, γνωστό διακοσμητικό θέμα και πριν από τα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας, απαντάται πιο συχνά μετά την Δ΄ σταυροφορία³³. Στην Περιβλέπτο ως απλό διακοσμητικό θέμα το συναντάμε και σε δευτερεύοντα σημεία του διακόσμου της μονής, όπως κάτω από τα λιοντάρια της σταυροειδούς επιγραφής της εισόδου (Εικ. 5). Το συναντάμε επίσης και σε άλλα δυτικού χαρακτήρα μνημεία στην Πελοπόννησο, όπως στο γείσο κάτω από το παράθυρο της πρόθεσης στη Βλαχέρνα της Ηλείας και στο προσκυνητάρι του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι³⁴. Κρινάνθεμα συναντάμε σε διάφορους συνδυασμούς οικοσήμεων σε μνημεία της Ρόδου και της Κύπρου³⁵, που ορισμένες φορές είναι τοποθετημένα δίπλα στο οικοσήμεο Ιωαννιτών ιπποτών ή και στο οικοσήμεο των Lusignan αντίστοιχα³⁶. Το κρινάνθεμο,

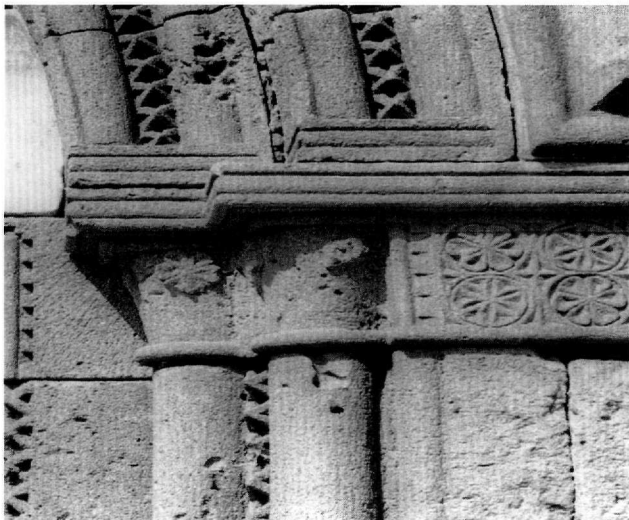
33. Βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήνα 2001, σ. 79-81, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

34. Ενδεικτικά βλ. Α. Ευγγύπουλος, *Φραγκικά κρινάνθεμα εις τό Γεράκι καί τόν Μυστράν*, *Mélanges Merlier*, Αθήνα 1953, σ. 205-211. Βον, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 82-102. Ch. Bouras, *The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C. 2001, σ. 247-262. Louvi, *Perivleptos*, σ. 196-198. D. Mouriki, *Palaeologian Mistra and the West, Βυζάντιο και Ευρώπη, Α΄ Διεθνής βυζαντινολογική συνάντηση*, Αθήνα 1987, σ. 212.

35. C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Παρίσι 1899, Λονδίνο 1987: Παναγία των Καρμελιτών σ. 272, στο Κολότσι, σ. 495 και 500, εικ. 416, 417. Α. και J. Stylianiou, *The Painted Churches of Cyprus*, Λονδίνο 1985: ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ, κτητορική επιγραφή, σ. 40. G. Markou, *Heraldry in Cyprus*, Λευκωσία 1983, σ. 29, 38, 46, 48, 50. Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Κατάλογος θυρεών Ρόδου,

ΑΔ 49 (1998), Μελέτες, σ. 232-233, πίν. 52.

36. Στο Κολότσι, στη σταυροειδή μαρμάρινη πλάκα της επισκευής του φρουρίου κατά το 15ο αιώνα, κάτω από το κεντρικό οικοσήμεο των Lusignan, που είναι ανάμεσα στα οικοσήμεα δύο μεγάλων Μαγίστρων του Τάγματος των Ιωαννιτών, βρίσκεται οικοσήμεο με τέσσερα κρινάνθεμα, το οποίο ο Enlart χαρακτηρίζει αταύτιστο (Enlart, ό.π., σ. 495). Το συγκεκριμένο οικοσήμεο στη συνέχεια έχει αποδοθεί στον Louis de Magnac, Μέγα Διοικητή της Κύπρου, επειδή θεωρείται ο ανακαινιστής του Κάστρου του Κολοσσίου στο 15ο αιώνα (1454), χωρίς να έχει τεκμηριωθεί η ταυτότητα του οικοσήμεου. Η πρόσφατα ανακαλυφθείσα στις ανασκαφές του ζαχαρόμυλου του Κολοσσίου μαρμάρινη πλάκα –ίσως είναι ημιεργη–, στην οποία εμφανίζεται θυρεός με δύο κρινάνθεμα δίπλα στο οικοσήμεο των Ιωαννιτών, τεκμηριώνει τη στενή σχέση του κατόχου του οικοσήμεου με το συγκεκριμένο τάγμα. Μαρίνα Σολομίδου-Ιερωννίδου, *Οι αρχαιολογικές ανασκαφές στους μεσαιω-*

Εικ. 12. Έξοργος ρόδακας στον πυλώνα εκκλησίας της Αμμώστου.

ωστόσο, που συνδέεται βεβαίως με το οικόσημο του βασιλικού οίκου της Γαλλίας ή, άλλες φορές, όταν είναι ανθισμένο, με την πόλη της Φλωρεντίας, χρησιμοποιείται και ως διακοσμητικό θέμα και επιβεβαιώνει την έμμεση σχέση του μνημείου με τη συγκεκριμένη πόλη ή συχνότερα με το βασιλικό οίκο των Φράγκων, όπως αυτό συμβαίνει σε πλήθος γοθθικών μνημείων, όπου τα κρινάνθεμα χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά στοιχεία και όχι ως οικόσημα³⁷. Θα πρέπει να επισημάνουμε ωστόσο ότι ο συνδυασμός του απλού κρινανθέμου που δεν είναι ανθισμένο και πλαισιώνεται από ρόδακες, εκτός από την Περίβλεπτο, απαντάται και στο Γεράκι και φαίνεται να μην είναι τυχαίος ούτε εκεί ούτε στον Μυστρά. Μάλλον ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένο έμβλημα, ο συμβολισμός του οποίου προς το παρόν δεν είναι γνωστός. Τα κρινάνθεμα όμως που κοσμούν τμήματα επιστυλίου τέμπλου, τα οποία βρίσκονται σήμερα στο χώρο του Ιερού της Περιβλέπτου και είναι

δουλεμένα από βυζαντινό τεχνίτη, καθώς και το επιστύλιο της βόρειας παραστάδας (Εικ. 13) είναι ανθισμένα, όπως τα φλωρεντινά, σε αντίθεση με το κρινάνθεμο που πλαισιώνεται από ρόδακες στην ανατολική κόγχη του ναού. Θα πρέπει να επαναλάβουμε εδώ ότι τα γλυπτά του τέμπλου, που βρίσκονται ακόμη πακτωμένα στους τοίχους του ναού, είναι σαφώς τοποθετημένα εκεί σε δεύτερη χρήση.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το χαμηλό ανάγλυφο με το μικρασιατικό θέμα της τοξοστοιχίας, που κοσμεί τα τμήματα επιστυλίου τέμπλου στην Περίβλεπτο, ανάγεται σε προηγούμενους από τη δόμηση του ναού αιώνες³⁸. Ωστόσο, το θέμα του στριφτού σχοινοῦ, που πλαισιώνει πάνω και κάτω το επιστύλιο, το οποίο απαντάται σε όλους τους κοσμήτες της στέγης και στη στεφάνη των τρούλων του ναού και του παρεκκλησίου του Αγίου Παντελεήμονος, καθώς και το θέμα του κρινανθέμου, που εμπλουτίζει τον κατά τα άλλα ακραιφνώς βυζαντινό διάκοσμο του επιστυλίου, επιτρέπουν να τοποθετήσουμε τη χρονολόγηση των γλυπτών στο 14ο αιώνα και την έμμεση σύνδεσή τους με τη μονή, αποδίδοντάς τα σε τοπικό βυζαντινό εργαστήριο.

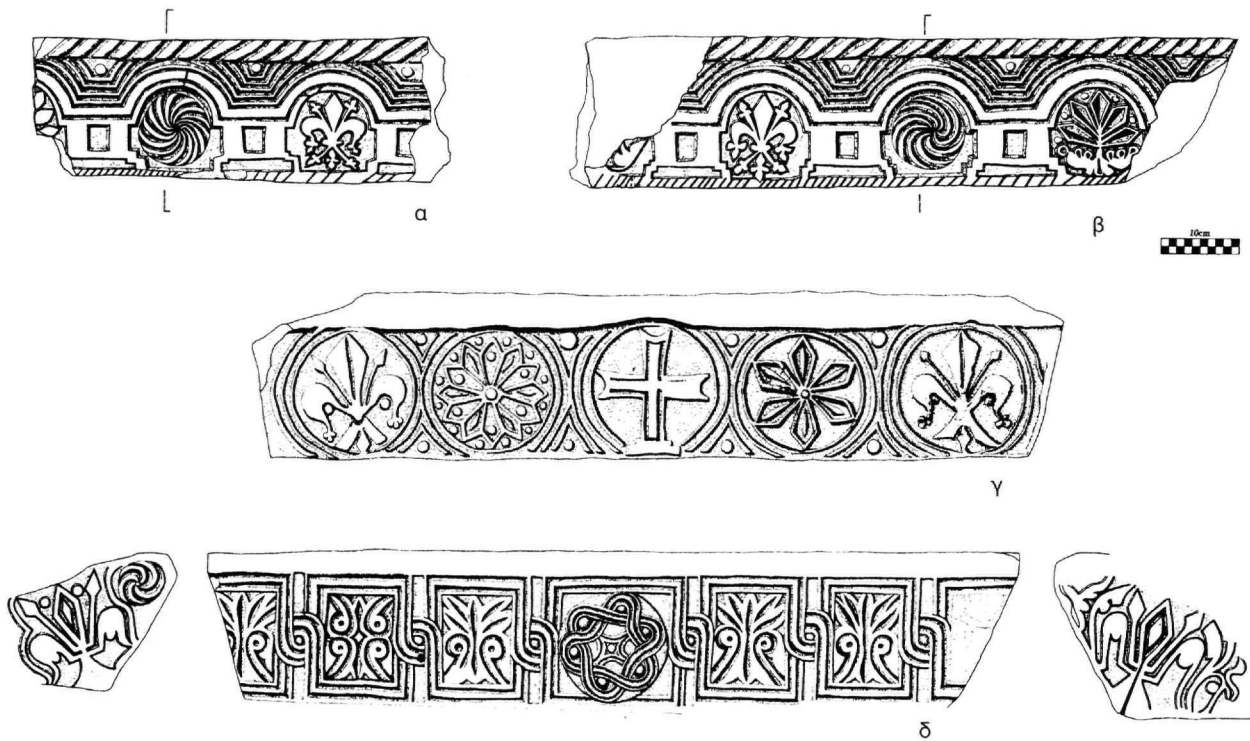
Παρά ταῦτα, ενώ το θέμα παραπέμπει στα δυτικά χαρακτηριστικά του μνημείου, το μοντέλο της κατασκευής των ανθισμένων κρινανθέμων στο βυζαντινό επιστύλιο, δεν μπορεί να συνδεθεί με το συγκεκριμένο δυτικό έξοργο κρινάνθεμο με τους ρόδακες, που κοσμεί την τοιχοποιία της ανατολικής κόγχης του ναού και δεν είναι ανθισμένο. Το βυζαντινό συνεργείο έχει εντάξει ηθελημένα το δυτικό θέμα του κρινανθέμου σε στρογγυλούς τροχούς (επιστύλια παραστάδων) και σε τοξοστοιχίες (τμήματα στο δάπεδο του Ιερού), προφανώς χωρίς να χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο μοντέλο για την κατασκευή του, αλλά άλλα πρότυπα. Όπως πολύ συχνά συμβαίνει, τα θέματα των βυζαντινών γλυπτών και συγκεκριμένα των γλυπτών που βρίσκονται σε πρώτη ή δεύτερη χρήση στον Μυστρά, προκύπτουν αντιγράφοντας θέματα από υφάσματα³⁹. Έτσι μόνο δι-

νικούς ξαχαρόμυλους Επισκοπής-Σεράγια και Κολοσσίου, 3ο Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο, 16-20 Απριλίου 1996 - Μεσαιωνικό τμήμα, Λευκωσία 2001, σ. 1-11, εικ. 5. Δεν γνωρίζουμε όμως τελικώς αν αυτό το οικόσημο είναι προγενέστερο ή σύγχρονο της ανακαίνισης του Κολοσσίου από τον Louis de Magnac.

37. Στο παρεκκλήσιο των Ναϊτών στο Cressac κρινάνθεμα κοσμούν το βάθος της τοιχογραφίας, όπου απεικονίζεται ο βασιλιάς Ούγκο Α' Lusignan, βλ. *IEE*, Θ', σ. 304.

38. Louvi, *Perivleptos*, σ. 164-168.

39. Louvi, *Perivleptos*, ό.π. Chiara Settis-Frugoni, *Historia Alexandri elevati per griphos ad Arem*, *Studi Storici* 80-82 (1973), σ. 146-207. Το ανθισμένο κρινάνθεμο, ήδη από το 13ο αιώνα, κοσμεί την όψη νομίματος του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, βλ. J. Touratsoglou, *A Contribution to the Lily-type Issues of Michael VIII Paleologus*, *AD* 26 (1971), Μελέται, σ. 189-193, πίν. 41.

Εικ. 13. Γλυπτά με κρινάνθεμα στο εσωτερικό της Περιβλέπτου: α-β) Τμήματα επιστύλιου τέμπλου. γ) Επιστύλιο βόρειου πεσσού. δ) Επιστύλιο νότιου πεσσού, κύρια και πλάγιες όψεις.

καιολογείται η παρουσία των ανθισμένων φλωρεντινών κρινανθέμων εν μέσω βυζαντινών θεμάτων στα επιστύλια της Περιβλέπτου σε πρώτη ή δεύτερη χρήση. Είναι αξιοσημείωτη η μορφολογική και κατασκευαστική ομοιότητα των δύο συμφυών ροδάκων στην κόγχη της Περιβλέπτου με ένα αντίστοιχο θέμα, που κοσμεί τα κιονόκρανα του πυλώνα απροσπέλαστης, ακόμη σήμερα, λατινικής εκκλησίας στην Αμμόχωστο⁴⁰ (Εικ. 12). Οι διαφορές ανάμεσα στους πεντάφυλλους και τους εξάφυλλους ρόδακες είναι προφανείς και δεν επιτρέπουν συγκρίσεις. Η κατασκευαστική ομοιότητα του αναγλύφου ωστόσο θα μπορούσε να παραπέμψει στους στενούς δεσμούς της Ισαβέλλας με την Κύπρο και στην

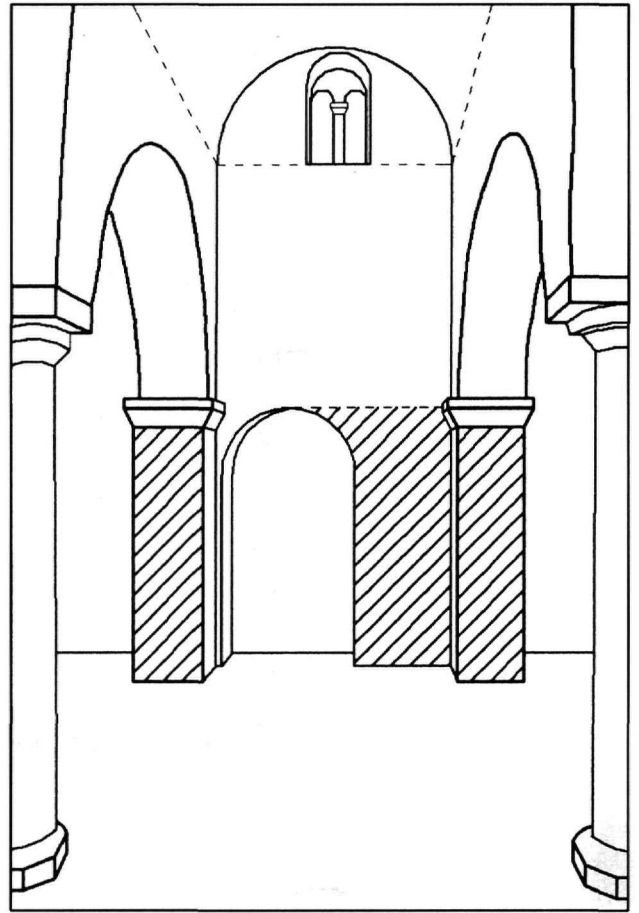
ιδιαίτερη σχέση της με την Αμμόχωστο. Η προσέγγιση και η μελέτη των μνημείων της Αμμοχώστου παραμένει ακόμη προβληματική και είναι δύσκολο προς το παρόν να συγκεντρωθούν επαρκή στοιχεία, που θα επιτρέψουν στυλιστικές συγκρίσεις, οι οποίες ίσως οδηγήσουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων όχι μόνο για την προέλευση αλλά και για τα εργαστήρια που παρήγαγαν τα δυτικά διακοσμητικά και μορφολογικά στοιχεία της Περιβλέπτου. Τα στοιχεία αυτά ίσως θα πρέπει να αναζητήσουμε στη μακρινή Κύπρο, με την οποία η Ισαβέλλα, όπως ήδη επισημάναμε, διατήρησε στενότετους δεσμούς και επαφές καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας της στον Μυστρά.

40. Η φωτογραφία είναι του 1947, προέρχεται από το αρχείο του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου με τον κωδικό A 2712 και φέρει την ένδειξη «Τέμενος Λαλά Μουσταφά». Στο ίδιο αρχείο έχει εντοπιστεί και άλλη φωτογραφία με τον κωδικό B 3050, προγενέστερη ή μεταγενέστερη της πρώτης, με την ίδια ένδειξη «Τέμενος Λαλά Μουσταφά», όπου απεικονίζεται η γενική άποψη του ίδιου θέματος, αλλά με τη θύρα φραγμένη από μεταγενέστερη τοιχοποιία. Η σύγκριση, ωστόσο, με τα ήδη γνωστά (βλ. Enlart, ό.π.,

υποσημ. 35) για τον καθεδρικό ναό της Αμμοχώστου (Άγιος Νικόλαος, 14ος αι.), μάλλον μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί λάθους και ότι η απεικονιζόμενη λεπτομέρεια προέρχεται από άλλο μνημείο, ίσως το Mustafa Pasha Tamisi, που ο Enlart κατατάσσει στους αταύτιστους ναούς της Κύπρου. Ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου και ιδιαίτερα την αρχαιολογική λειτουργό κ. Μαρίνα Ιερωνυμίδου.

Μετά τη διαπίστωση της προσπάθειας για την εξάλειψη των τεκμηρίων που συνδέουν το μνημείο με το οικοσυστήμα του ζεύγους των δεσποτών του Μυστρά Μανουήλ του Καντακουζηνού και Ισαβέλλας de Lusignan και πριν προχωρήσουμε στην όποια υπόθεση για το χρόνο και κυρίως τους λόγους που επέβαλαν αυτή την απολάξευση, θα πρέπει να επαναξιολογηθεί το θέμα των δύο στρωμάτων τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού (Εικ. 14), που εντοπίζονται σε τρία σημεία εκατέρωθεν της φραγμένης αρχικής δυτικής εισόδου του ναού, όπου απεικονίζονται οι ανακαινιστές, αλλά όχι κτήτορες του ναού. Πρόκειται για τις επιφάνειες που είναι επιζωγραφισμένες με τα θέματα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου⁴¹ (Εικ. 15-16). Εν μέσω στρατιωτικών, στυλιτών και ιαματικών αγίων, ενός εξαιρετικά μελετημένου εικονογραφικού προγράμματος, απεικονίζονται οι δύο απόστολοι.

Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη των δύο στρωμάτων τοιχογραφιών στο συγκεκριμένο μνημείο δεν έχει επισημανθεί από τους μελετητές της ζωγραφικής της Περιβλήπτου. Ίσως γιατί οι νέες τοιχογραφίες δεν διαφέρουν στυλιστικά από τις υπόλοιπες. Εξάλλου, δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικές, αφού το δεύτερο στρώμα δεν απέχει παρά ελάχιστα χρόνια από την αρχική τοιχογράφηση του ναού και θα πρέπει να συνδεθεί με τη δεύτερη οικοδομική φάση και την αποχώρηση της Ισαβέλλας από τον Μυστρά μετά το θάνατο του συζύγου της (1380) ή μετά την αποχώρηση των τελευταίων Καντακουζηνών από τον Μυστρά (1382). Τότε που ένας ισχυρός τοπικός άρχοντας, ίσως ο Λέων Μαυρόπαπας, επιχαιρών για την επικράτηση των Παλαιολόγων επί των Καντακουζηνών και στον Μυστρά, φροντίζει να απαλειφθεί κάθε ίχνος που μαρτυρεί την παρουσία των δωρητών του ναού και μάλιστα της άμεσης σχέσης τους με τον οίκο των Lusignan⁴², επικαλύπτοντας ίσως και τις μορφές τους κατά τη διάρκεια της ανακαίνισης του ναού (β' οικοδομική φάση). Οι μορφές των ανακαι-

Εικ. 14. Τα σημεία όπου εντοπίζονται τα δύο στρώματα τοιχογραφιών.

νιστών, που εικονίζονται εκατέρωθεν του ομοιώματος του ναού (Εικ. 17-18), είναι σύγχρονες με το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης στα τρία σημεία που επισημάνθηκαν και διακοσμούν τη νέα επιφάνεια που προέκυψε από τη χορηγία τους, δηλαδή την επιφάνεια του τοίχου που έφραξε τη δυτική θύρα εισόδου⁴³.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας ίσως συμβάλλει στο μέλλον

41. Πρόκειται για τις θέσεις 158, 156 και 157 αντίστοιχα, βλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV, Παρίσι 1970, πίν. 30, σχέδ. XVIII.

42. Είναι σκόπιμο να επαναληφθεί εδώ ότι όχι μόνο η Ισαβέλλα δεν μετονομάζεται σε Μαρία αμέσως μετά το γάμο της, αλλά και ότι, λίγα χρόνια πριν από την άφιξή της στον Μυστρά, ο πατέρας της Guy, βασιλιάς τότε της Μικρής Αρμενίας (1342-1344), είχε δολοφονηθεί γιατί, παρ' όλη την προηγούμενη μακροχρόνια παρα-

μονή του στη βυζαντινή επικράτεια, προσπάθησε να επιβάλει το λατινικό δόγμα στο ορθόδοξο βασιλείο του (βλ. Binon, Guy d'Arménie, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 133. Mutafian, Un poitevin roi, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 39).

43. Ίσως γι' αυτό ο αγράμματος μοναχός, αιώνες μετά, ο οποίος γνώριζε την παράδοση των πραγματικών κτητόρων, πρόσθεσε με έμφαση πάνω στο νότιο τοίχο του ομοιώματος του ναού (Εικ. 19): Καζηνος, ΑΗCΝΟΥΑ.

Εικ. 15-16. Λεπτομέρειες από το εσωτερικό του ναού, όπου διακρίνονται τα δύο στρώματα τοιχογραφιών.

στην αποκάλυψη τοιχογραφιών με τις μορφές των δεσποτών κάτω από το δεύτερο στρώμα και ίσως δώσει στοιχεία για το αν κρύβεται και κάτι άλλο κάτω από αυτές εκτός από την ενοχλητική τότε απεικόνισή τους. Η βέβαιη απολάξευση του οικοσήμου των δεσποτών, η πιθανή επικάλυψη των απεικονίσεών τους κάτω από τα νεότερα στρώματα των τοιχογραφιών, η σιωπή των βυζαντινών χρονικογράφων και η πληθώρα πληροφοριών από τους κύπριους χρονικογράφους για τους δεσμούς της Ισαβέλλας με την Κύπρο –κυρίως όσες παραδίδονται από τον εξομολογητή του εξαδέλφου της Λέοντος ΣΤ de Lusignan– που καθόρισαν τη ζωή της, καθώς

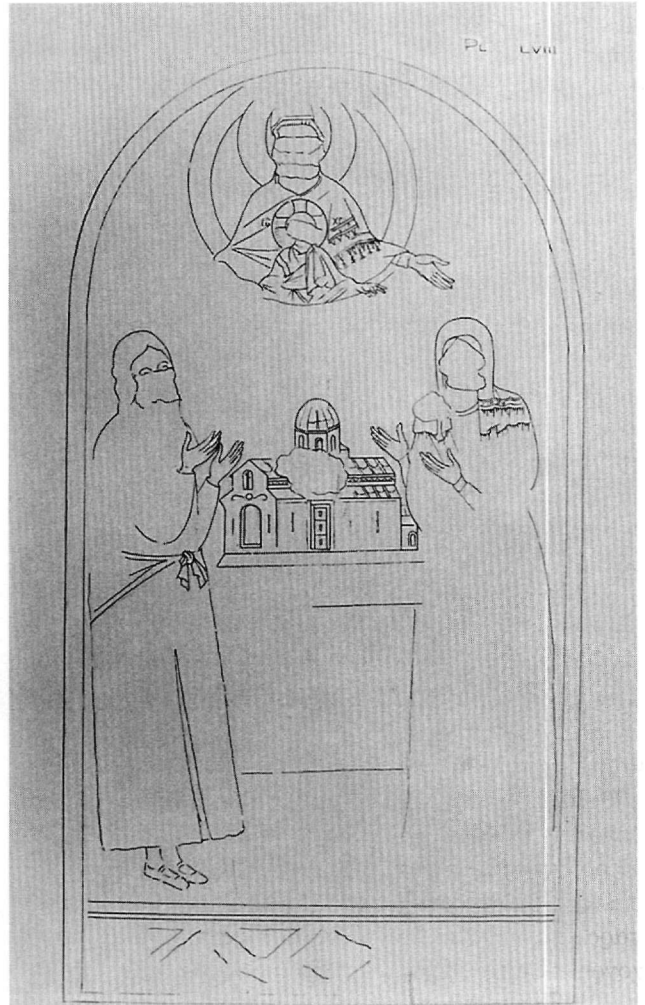
και η καθυστερημένη απόκτηση του ονόματος Μαρία κατά τη διαβίωσή της στον Μυστρά, επιτρέπουν διάφορες υποθέσεις γύρω από την Ισαβέλλα και τις δραστηριότητές της τόσο στον Μυστρά όσο και στην Κύπρο. Αυτό που σήμερα θεωρείται αναμφισβήτητο είναι ότι η Περιβλεπτος οφείλεται σε χορηγία των πρώτων δεσποτών του Μυστρά. Όταν ο Μανουήλ Καντακουζηνός με την Ισαβέλλα εγκαθίστανται στα ανάκτορα στο πάνω τμήμα της πόλης, κτίζεται ο ναός του Χριστού Ζωοδότη⁴⁴, που ταυτίζεται με την Αγία Σοφία⁴⁵ και βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το εστραμμένο προς την αυλή ανακτορικό κτίριο Α⁴⁶. Ο δικιόνιος σταυροειδής εγ-

44. MM, I, σ. 472-474. Χατζηδάκης, *Μυστράς* (υποσημ. 1), σ. 16, 68 και 1993, σ. 69-70.

45. Zakythinis, *Le Despotat* (υποσημ. 6), I, σ. 105· II, σ. 195. Χατζη-

δάκης, *Μυστράς*, ό.π., σ. 69.

46. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τά παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά*, *ABME Γ'* (1937), σ. 3-114. St. Sinos, *Organisation und Form des byzanti-*

Εικ. 17-18. Η τοιχογραφία των ανακαινιστών του ναού και σχεδιαστική απεικόνισή της.

γεγραμμένος ναός με τις λίγες σωζόμενες υψηλής τέχνης τοιχογραφίες που σχετίζονται με αυτές της Περιβλέπτου, ο οποίος φέρει ακόμη τα μονογράμματα του Μανουήλ, είναι ένα ανακτορικό παρεκκλήσιο, το οποίο το 1365, σύμφωνα με την επιθυμία του δεσπότη, γίνεται μοναστήρι⁴⁷. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίοδο κατασκευάζεται ένα πανομοιότυπο καθολικό μονής πολύ

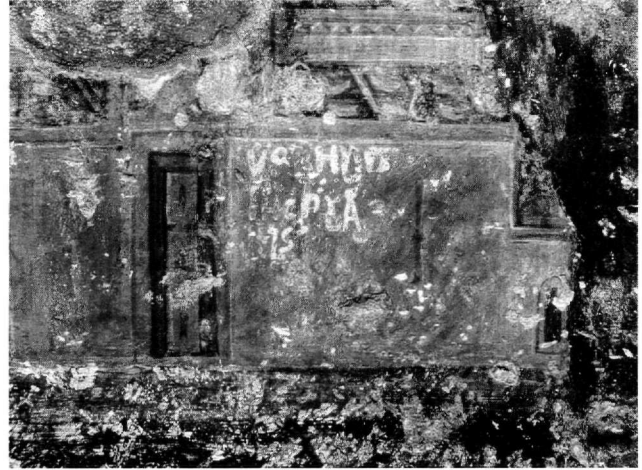
μακριά από την πόλη, που τότε αναπτυσσόταν μέσα στο ονομαζόμενο πάνω τείχος. Χωρίς κανένα κτίσμα γύρω της, απομακρυσμένη ακόμη και από τα συγκροτήματα του Αγίου Δημητρίου και της μονής Βροντοχίου, η μονή κτίζεται στο ακρότατο νοτιοανατολικό σημείο του λόφου του Μυστρά και το καθολικό της κυριολεκτικά σφηνώνεται κάτω από ένα βράχο. Ο ναός αντέ-

nischen Palastes von Mystras, *Architectura* 17 (1987), σ. 105-128. Sinos, *Mistras*, ό.π. (υποσημ. 1), στ. 380-518. Είναι πραγματικά ένα θέμα προς διερεύνηση εάν το λεγόμενο κτίριο Α των ανακτόρων προϋπήρχε της εγκατάστασης των Καντακουζηνών στον Μυστρά. Η οπτική του επαφή με το ανακτορικό παρεκκλήσιο και η μορφολο-

γική του ομοιότητα με ανάλογα μνημεία της Κύπρου κάνουν πιθανή την κατασκευή του κατά τα πρώτα χρόνια της δεσποτείας του Μανουήλ και της Ισαβέλλας στον Μυστρά, που διήρκεσε περισσότερο από μια τριακονταετία.

47. *MM*, I, σ. 473.

γραψε τον αρχιτεκτονικό τύπο του ανακτορικού παρεκκλησίου, αλλά, εκτός από τα οικόσημα, διακοσμήθηκε και με κρινάνθημα και δέχθηκε κάποια μορφολογικά στοιχεία που παραπέμπουν σε δυτικά πρότυπα και θυμίζουν την καταγωγή της Ισαβέλλας. Όπως ήταν φυσικό η μονή, σε απόσταση από το τότε τείχος της πόλης, τειχίστηκε και προστατεύθηκε από έναν πύργο που φύλασσε την τότε είσοδό του. Η σημερινή είσοδος δεν υπήρχε και η προσπέλαση γινόταν από το νοτιοανατολικό άκρο του λόφου, δίπλα στον πύργο, όπως συμβαίνει σε όλα τα οχυρωμένα μοναστικά συγκροτήματα⁴⁸. Η είσοδος (Εικ. 22) στον περίβολο, φραγμένη σήμερα, ανοιγόταν στο νοτιοανατολικό τείχος της μονής μπροστά από τον πύργο⁴⁹ (Εικ. 1). Στην πύλη αυτή θα πρέπει να βρισκόταν η αρχική θέση του μεγάλου αναγλύφου με τη σταυρόσχημη επιγραφή ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ, με τους όρθιους λέοντες και τα κρινάνθημα, ίσως μάλιστα και η θέση της σταυροειδούς επιγραφής του Ιγνατίου, το όνομα του οποίου είναι συνδεδεμένο με τη μονή κατά την περίοδο δεσποτείας της Ισαβέλλας και του Μανουήλ Καντακουζηνού. Καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο η μονή ήταν στραμμένη προς νότον. Αν παρατηρήσουμε τις παρειές της σημερινής βορειοανατολικής εισόδου στο καθολικό, θα διαπιστώσουμε ότι έχει τοιχογραφηθεί μόνο μια στενή λωρίδα, που αντιστοιχούσε στο αρχικό μικρό βάθος μιας εσοχής, με στυλίτες αγίους ζωγραφισμένους στο εσωράχιο του τοξωτού ανωφλίου της· τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι, τουλάχιστον κατά την τοιχογράφηση του ναού, στο συγκεκριμένο σημείο υπήρχε

Εικ. 19. Μεταγενέστερη επιγραφή πάνω στο ομοίωμα του ναού. Λεπτομέρεια από την τοιχογραφία των ανακαινιστών (Εικ. 17).

αβαθής κόγχη. Είσοδος δεν υπήρχε εδώ λόγω του βράχου (Εικ. 2, φάση Α' και Β'), γεγονός που επιβεβαιώνει και η παρατήρηση των επιφανειών της εξωτερικής τοιχοποιίας στον πάνω όροφο. Η κόγχη βέβαια διευκόλυνε τη διάνοιξη πρόσβασης στο ναό σε μεταγενέστερη εποχή, όταν την κατέστησαν χρήσιμη οι συνθήκες της όψιμης γειννιάσής της με την εξαπλωθείσα Κάτω Χώρα. Στη βυζαντινή περίοδο όμως, όταν ο επισκέπτης εισερχόταν στον περίβολο της μονής, αντίκριζε τη νότια όψη

48. Η σημερινή πύλη διανοίχθηκε το 1714, σύμφωνα με άτεχνη επιγραφή που χαράχθηκε πάνω στην ξαναχρησιμοποιημένη ανάγλυφη πλάκα με το μονόγραμμα της μονής. Η νέα αυτή πρόσβαση δηλαδή δημιουργήθηκε για να εξασφαλίσει την άμεση επικοινωνία της μονής με την Κάτω Χώρα του Μυστρά, που εκτείνεται έως το γειτονικό με τη μονή κονάκι των Κρεββατάδων (G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, σχέδ. I). Το κονάκι αυτό ήταν το μεγαλύτερο αρχοντικό στην περίοδο της Τουρκοκρατίας στο χώρο του Παλαιού Μυστρά. Ο γόνος της οικογένειας Ιωάννης Κρεββατάς χρηματοδότησε τη διάνοιξη της δεύτερης πλάγιας εισόδου στο νότιο τοίχο του καθολικού το 1763, για τη διευκόλυνση της πρόσβασης στο νάρθηκα. Ένα χρόνο νωρίτερα η ίδια οικογένεια είχε χρηματοδοτήσει την κατασκευή της μεγάλης κρήνης στο παρακείμενο ρέμα, που χωρίζει τον Παλαιό από τον Νέο Μυστρά. Οι ιστορικές λεπτομέρειες, όχι μόνο της βυζαντινής περιόδου αλλά και μεταγενέστερες, όταν ο Μυστράς ήταν ένα ακμάζον κέντρο, όσο και η γενικότερη θεώρηση των αρχαιολογικών λειψάνων υπό το πρίσμα μιας συνθετικής ιστορικής αντίληψης, είναι απαραίτητες για να διατυπωθούν δόκιμες υποθέσεις για το πα-

ρελθόν των οικοδομικών ανιγμάτων του Μυστρά. Αποσπασματικές παρατηρήσεις σε ένα τοπίο, όπου η ανάμειξη παλαιού και νέου οικοδομικού υλικού κατά τις επανειλημμένες επισκευές, με την πάτινα του χρόνου να εξομοιώνει μέσα σε μικρό διάστημα τις οικοδομικές επιφάνειες, μπορούν να οδηγήσουν σε παράδοξα ή και λανθασμένα συμπεράσματα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ερευνηθεί πότε το εξωτερικό τείχος της Κάτω Πόλης ελεγκτάθηκε έως το συγκεκριμένο άκρο και να ερμηνευθούν τα ίχνη του μικρού ανοίγματος που σώζονται εκεί ως λείψανα μιας πυλίδας, που μάλλον εξυπηρετούσε τις ανάγκες της σχετικά όψιμης βυζαντινής νοτιοδυτικής συνοικίας του Μυστρά, άσχετης με την άμεση πρόσβαση στην Περιβλεπτο. Άλλωστε, όταν οι κατάλληλες οικιστικές και κοινωνικές συνθήκες το απαιτήσαν, κατασκευάστηκε η βόρεια είσοδος άμεσης πρόσβασης στην Περιβλεπτο από τον οικισμό, με τη σωζόμενη μεγάλη πύλη στο εξωτερικό τείχος του.

49. Προσεκτική παρατήρηση στη δασωμένη σήμερα κλιτύ του λόφου, μπροστά από τον πύργο, οδηγεί σε ίχνη καλντεριμίου που συνδέει τη γέφυρα που χωρίζει τον Νέο από τον Μυστρά των βυζαντινών χρόνων με τον πύργο και την είσοδο της μονής.

Εικ. 20. Ανατολική πλευρά του ναού. Διακρίνεται η απολαξευμένη πλάκα στο μέτωπο της κεραιάς του σταυρού.

Εικ. 21. Η απολαξευμένη πλάκα στην ανατολική κεραία του σταυρού.

του ναού ως δεσπόζουσα εικόνα της Περιβλέπτου, όπως ακριβώς αυτή απεικονίζεται στο ομοίωμα του ναού που κρατούν οι ανακαινιστές, με τα οικόσημα στο βάθος να κοσμούν το πιο ψηλό σημείο του ναού, στα ανάγλυφα εκατέρωθεν του δίλοβου παραθύρου⁵⁰.

Η πολύ μεγάλη απόσταση που χωρίζει τη μονή από τα ανάκτορα και την τότε τειχισμένη πόλη θα μπορούσε να συνδεθεί με την ιστορική συγκυρία, έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά την οικοδόμηση της μονής. Τα φιλοδυτικά αισθήματα του δεσποτικού ζεύγους, που οδήγησαν έως και στην έκφραση της συμπάθειας του Μανουήλ για την ένωση των Εκκλησιών⁵¹, ευνόησαν την ίδρυση μιας μονής εξίσου λαμπρής με τη μονή του Χριστού Ζωοδότου, μακριά όμως από την Αυλή του βυζαντινού δεσπότη. Κοσμήθηκε με πολλά φράγκικα στοιχεία και ίσως χρησιμοποιήθηκε για τις λατρευτικές ανάγκες της ίδιας της

δέσποινας, της Αυλής της, των επισκεπτών και των συγγενών της κατά τις σύντομες ή και πολύμηνες επισκέψεις τους στο Δεσποτάτο. Της δέσποινας, που κατά τον Runciman «σε μεταγενέστερο στάδιο της ζωής της, πιθανώς προσχώρησε στην ορθόδοξη Εκκλησία και βαπτίστηκε Μαρία»⁵². Η υπόθεση αυτή ίσως κάποτε να ελεγχθεί, εφόσον πράγματι σώζεται η μορφή της μαζί με την κτητορική επιγραφή κάτω από το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών, ώστε να φανεί, εάν, όταν τοιχογραφείται η Περιβλέπτος, η δέσποινα ονομάζεται ακόμη Ισαβέλλα. Έτσι ίσως προσδιορισθεί ακριβέστερα και η χρονολόγησή του ναού, που προς το παρόν κατά προσέγγιση μπορεί να τοποθετηθεί μετά την ίδρυση της μονής Ζωοδότου το 1365 και πριν από το 1374, οπότε η Ισαβέλλα αναφέρεται στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο ως Μαρία⁵³.

50. Από το 1714, μετά τη διάνοιξη της σημερινής εισόδου, πρωτεύουσα θέση προσέλαβε η ανατολική όψη, που προφανώς απεικονίζεται σε όλες τις χαλκογραφίες των περιηγητών που επισκέφθηκαν την Περιβλέπτο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

51. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome : Vingt ans de travail pour l'union des Eglises et pour la défense de l'empire d'Orient* (1355-

1375), *Travaux historiques de la Société de Sciences et des Lettres de Varsovie VIII* (1930), σ. 305. Zakythinos, *Le Despotat* (υποσημ. 8), II, σ. 106-113. Nicol, *Kantakouzenos* (υποσημ. 18), σ. 126-128.

52. Runciman, *Μυστράς* (υποσημ. 14), σ. 62.

53. Βλ. υποσημ. 14.

Ο ναός, βυζαντινός, δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, διακοσμημένος με πολλά δυτικά εραλδικά στοιχεία, ως δεσποτική χορηγία τοιχογραφήθηκε με υψηλής τέχνης και πνευματικότητας τοιχογραφίες, επίσης ακραιφνώς βυζαντινές, όπως ακριβώς απαντάται και σε μνημεία της Κύπρου είτε αυτά είναι βυζαντινοί ναοί (Πελένδρι) είτε δυτικά παρεκκλήσια (Πυργά), όπου ανάμεσα στις παραστάσεις των τοιχογραφιών συναντάμε τα οικόσημα των δυτικών καθολικών αρχόντων της⁵⁴.

Λίγα χρόνια αργότερα όμως, με την επικράτηση των Παλαιολόγων, έλαβε χώρα μια συντονισμένη προσπάθεια απάλειψης όλων των στοιχείων, που μαρτυρούσαν τον κτητορικό ρόλο των συγκεκριμένων δεσποτών, που έκαναν πράξη και στον Μυστρά μια φιλοδυτική πολιτική, στην οποία συνέβαλε τα μέγιστα η Ισαβέλλα de Lusignan με το δυναμισμό και την ισχυρή προσωπικότητά της.

Εικ. 22. Η τοιχισμένη είσοδος στο νότιο τείχος του περιβόλου, μπροστά από τον πύργο της μονής.

Aspasia Louvi-Kizis

LES DONNATEURS DE LA PERIVLEPTOS DE MISTRA

Ma thèse de doctorat, non publiée, intitulée *L'architecture et la sculpture de la Perivleptos de Mistra* (thèse de doctorat de III Cycle, Université de Paris I - Sorbonne 1980), aboutit aux conclusions suivantes :

I. Au monastère de la Perivleptos, des sculptures paléochrétiennes et post-byzantines provenant de la Lacédémone byzantine toute proche ont été remployées. Mais nous apportons la preuve que c'est un atelier byzantin local qui a

sculpté certains fragments du katholikon et de la chapelle d'Agia Paraskevi. Parallèlement, une équipe d'origine occidentale a fabriqué des fragments architecturaux de style occidental intégrés aux assises de la maçonnerie.

II. L'existence de trois phases architecturales (Fig. 2) peut être démontrée ; les deux premières sont très proches chronologiquement l'une de l'autre, la troisième date du XVIIIe siècle (1714).

54. Stylianos, *Churches of Cyprus* (υποσημ. 35), σ. 107, 296, 304, 341, 431-432, 496. Ioanna Christoforaki, An Unusual Representation of the Incredulity from Lusignan Cyprus, *CahArch* 48 (2000), σ. 71-87.

III. Enfin, le monument a été mis en relation avec Manuel Cantacuzène et son épouse, Isabelle de Lusignan, dont l'influence est visible à travers les fragments occidentaux.

De nouvelles données viennent aujourd'hui confirmer les conclusions initiales de ma thèse :

Une photographie détaillée du lion héraldique (Fig. 7) permet de voir que le lion héraldique à l'épée brandie était couronné. Cette couronne le rattache directement aux armoiries d'Isabelle de Lusignan mais aussi à celles de son époux Manuel Cantacuzène, alors despotes de Morée.

Ce détail a délibérément été effacé, ainsi que d'autres sculptures du catholikon qui portaient probablement des insignes. Ce geste est à mettre en rapport avec les doubles couches de fresques repérées de part et d'autre de l'entrée centrale originelle (Fig. 14-16). Le fait que ces fresques aient été recouvertes de façon inexplicable, très peu de temps après la réalisation de la peinture de la nef, doit être interprété comme un geste tout aussi délibéré, visant à effacer les éléments concernant les fondateurs, à les dissimuler sous la deuxième couche.

La fleur de lys fleurie, qui figure sur des epistyles byzantines

à l'intérieur de la nef, a été distinguée de celle qui se trouve dans le chevet de l'église situé dans la conque est, sur les assises de la nef (Fig. 11 et 13). Cette fleur de lys fleurie, sculptée entre deux rosettes, a une valeur d'insigne. Elle peut être mise en rapport avec une représentation sculptée analogue dans le *proskynétarion* ouest de Agios Georgios à Geraki.

Les observations permettant de conclure que le monastère était orienté au sud et que l'entrée se trouvait devant sa tour de fortification, ont été confirmées par des nouvelles données (Fig. 22).

Enfin, pour conclure, nous avons abouti à la constatation suivante : tandis que Manuel Cantacuzène faisait construire le monastère de Christe Zoodotou, un monastère tout à fait identique, était construit à l'instigation d'Isabelle, à l'extrémité sud-est de la colline de Mistra. Entouré d'un mur, autonome et très à l'écart de ce qui était alors la ville de Mistra, il était destiné à répondre aux nécessités du dogme occidental, qui a été suivi pour une brève période par Isabelle et sa cour, fréquemment renouvelée par l'arrivée des dignitaires, venus de la Chypre des Lusignans et de Rhodes, alors aux chevaliers de Saint Jean.